

Кривенко О.В.

УДК 398.3(477)

ФОНОСЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Анотація. На початку статті окреслені напрямки дослідження фоносемантики та обґрунтовані мета й завдання дослідження. В основній частині показаний приклад детального фоносемантичного аналізу українських замовлянь з використанням відомих на сьогодні шкал В. Яблокова, А. Журавлєва та ін., завдяки яким у результаті визначено матеріальні основи враження, що справляє на реципієнта магичний текст. Обґрунтована роль звуків як носіїв елементарного сенсу кожного слова, які дають йому ту саму силу, віра в яку породила магію, релігію (тобто культуру) та науку.

Ключові слова: фоносемантика, аналіз, замовляння, звук, діоснова.

Аннотация. В начале статьи обозначены направления исследования фоносемантики и обоснованы цели и задачи исследования. В основной части показан пример детального фоносемантического анализа украинских заговоров с использованием известных на сегодня шкал В. Яблокова, А. Журавлєва и пр., благодаря которым в результате определены материальные основы производимого на реципиента «магического» впечатления. Обоснована роль звуков как носителей элементарного смысла каждого слова, дающих ему ту самую силу, вера в которую породила магию, религию (т.е. культуру) и науку.

Ключевые слова: фоносемантика, анализ, заговор, звук, диоснова.

summary. The article is devoted to the phonosemantic characteristic of Ukrainian charms, which is considered as the way to unleash the elemental meaning of the word through the interpretation of the meaning of each sound. In the beginning of the article the directions of research phonosemantics, the goals and the objectives of the study is justified. The article touches upon the issue to the work of leading researchers (V. Yablokov, A. Zhuravlev and others) and interpretation of their work in the field to analyze phonosemantics Ukrainian spells. This applies both to the term “incantation” and magical folklore texts. A law of the use of sound in such texts makes it possible to investigate their influence on the human subconscious. The features of the association of sound and color are indicated too. Much attention is given to the differences in the association of sounds of two closely related languages. Using sounds in the text also served as the basis for dividing the incantation into parallel syntactic constructions. Thereby resulting sounds are defined as material bases produced at the recipient's that “magical” experience. Further the author reports that it also happens in literature, but anyway it most characteristic for magical texts. Sounds role as carriers of the elementary meaning of each word giving this the very power that gave rise to the belief in magic and religion (ie, culture) and science is justified.

Keywords: phonosemantics, analysis, spell, sound, dual basis.

Припущення про те, що звуки мають власну окрему семантику, формулювалися неодноразово. Зокрема вже Михайло Ломоносов вказував у «Риторичі» (1748) на значення приголосних [1]. Г.А. Гуковський робить висновок, що «кожний звук має, за Ломоносовим, власну змістову енергію. Але ця енергія сама по собі не раціональна, а емоціональна. Більш того, вона несе у собі очевидну ознаку ірраціонального» [2]. Своє тлумачення окремих звуків запропонував В. Хлебніков у статтях «Наша основа» (1919) та «Художники світу!» (1919). Біля витоків теоретичного осмислення фоносемантики стоять також праці С.В. Вороніна [2]. У радянський період О.П. Журавльов, користуючись технікою «семантичних диференціалів» Ч. Осгуда, дослідив підсвідомі значення звуків людської мови і відобразив отримані результати у власній дисертації. Він запропонував для характеристики звуків російської мови 23 шкали: хороший/поганий, гарний/неприємний, радісний/сумний, світлий/темний, легкий/важкий та ін. [7]. Теоретичне обґрунтування фоносемантики викладене також у працях Л. Дорожної, В. Кушнерик, О. Найдеш та ін., а також реалізована у програмах типу «ДІАТОН», «ВААЛ» і т.п., за допомогою яких за лічені секунди можна відстежувати підсвідомі асоціації, які викликають звуки, слова, тексти через співвіднесення із певним переліком якостей з вказівкою на ступінь вираження асоціації. За допомогою такого детального аналізу можна передбачити реакцію людини на ті чи інші слова, від чого залежить успіх у багатьох суспільних галузях. Питання слухозорової синестезії досліджував музикант і художник В. Афанасьєв. Він вибудував власну математичну теорію аудіовізуальних стимулів на основі не інтуїтивних зв'язків звуків та кольорів, а загальних законів гармонії між кольорами та нотами [3].

Фоносемантика як нова і перспективна синкретична наукова дисципліна на стику лінгвістики та психології сьогодні вже отримала визнання і популярність у створенні реклами, розробці брендів, назв компаній. Це пов'язано із новою інтерпретацією віри у силу слова, з якої постала спочатку магія, потім релігія, а зрештою – наука. Мовлення як потужний інструмент психологічного навіювання розглядається й у нейролінгвістичному програмуванні, однак більше, так би мовити, на рівні слова, у той час як фоносемантика досліджує вплив на людину звуків та звукосполук, що зближує її з літературознавством, де вивчається звукопис, алітерація, асонанс тощо. Однак в українській науці про літературу цим явищем приділено недостатньо уваги. Наукові результати зазвичай обмежуються визначенням зазначених тропів та поверховим висновком щодо загального враження від використання цих зображальних засобів, однак не використовується детальний фоносемантичний аналіз творів або особливо значущих (найбільш емоційно напружених) уривків. Цим зумовлена актуальність обраної теми, мета і завдання, вирішенню яких присвячена стаття, а саме: здійснення фоносемантичного аналізу замовлянь через застосування видозмінених і пристосованих для української мови відомих науці фоносемантичних шкал, через з'ясування враження, яке справляють на реципієнта замовляння завдяки звуковому оформленню, через теоретичне обґрунтування споконвічного феномену культури – віри у силу слова.

Значення голосних звуків можуть бути зумовлені природним звуковим супроводом психофізіологічних процесів та виразом емоцій, що може бути простежене, наприклад, під час аналізу сучасних літературних та

діалектних вигуків (вигук-захоплення «Ааа!») і наявний у ньому, як і в слові красА, звук [а] порівн. із Ой! Ох! Ігі! Еге!), а також сприйняттям того чи іншого звука на слух, як-от різке високе звучання звука [і] могло викликати в людини певні емоції, які вона ототожнює із власними емоціями, коли (в яких ситуаціях) вона його відтворює цей звук власним голосом. Це питання заслуговує детального міждисциплінарного дослідження з точки зору філології, психології та фізіології.

Символізація також є результатом синестезії. Буква, мабуть, є символом якогось слова. Наприклад, давні «найменування» літер мали «пророчі» назви: А (аз=я), Б (букі=боги), В (веді=знати) і так далі. Вочевидь, не випадкова символізація в українській мові дрижачим приголосним [р] поняття «швидкий» у зв'язку із його наявністю у звуковому оформленні слів прудкий, моторний, спритний, шпаркий, (пор. повільний, охлялий, млявий). Цікавим видається припущення про те, що, поєднуючи літери, отримаємо схожий на молитву текст, причому це можна зробити у кожному з найдавніших алфавітів (фінікійському, давньоєврейському, давньогрецькому), що зумовлювало розбіжності у кількості та іноді якості окремих літер в абетці.

Здавна існує багато форм творення та пізнання образів. Однією з них була «таблична» форма, тобто заповнення квадратів різного формату (3x3, 5x5, 7x7) символами, які несли певну сакральну інформацію, що давало можливість поглянути на створюваний образ об'ємно та багатогранно. Якщо, наприклад, записати давньослов'янську абетку у формі квадрату 7x7, рухаючись у будь-якому напрямку ми зможемо прочитати певні фрази (мікротексти), які отримали назву «азбучних істин». Порівняймо із графічними відображеннями магічних формул, зокрема із зображенням слова абракадабра у вигляді чотирикутника (ромба), у якому це слово читається одразу у багатьох напрямках [4]. Беручи до уваги припущення про те, що слово «абракадабра» походить з кельтської мови і утворене від слів «абра» (чи «абар»), тобто «бог», та «кад» – «святий», матимемо таке однакове у різноспрямованих прочитаннях зображення:

- Бог
- Бог Святий Бог
- Бог

Ще одним прикладом магічної симетричної структури є такий відомий містичний паліндром, який може використовуватися як заклинання або талісман "sator arepo tenet opera rotas" записаний як квадрат, у якому ці слова читаються у будь-якому напрямку. Дослідники знайшли одну з фресок із зображенням паліндрома на розкопках давньоримського міста Помпеї. Перекласти вислів з латинської можна так: «Землероб AREPO працює із плугом і зусиллям утримує його колеса». Якщо цей переклад правильний, можна припустити певний зв'язок фрази із культом землеробства та помітити безперечну схожість із манерою оповіді українських замовлянь. Як бачимо, тяжіння до формальної та навіть графічної симетрії є характерним для магічних вербальних формул. Це може пояснюватися тяжінням магії до незвичності, небуденності. У будь-якому разі з наведених прикладів робимо висновок, що мислення «табличне» дійсно мало місце в історії людства. Можемо припустити, що в абетці як стандартизованій системі знаків кожна буква є першою літерою якогось важливого (ключового) слова (поняття) для свідомості всіх носіїв мов, які мають таку консонантно-вокалічну абетку, характерну для праїндоевропейців. Відтак – кожна буква є символом, тобто творчо осмисленою одиницею думки, якій, цілком закономірно, відповідає певний образ. Про це свідчить зокрема схоже написання багатьох літер у різних алфавітах. Проте не слід ототожнювати образність літер та образність звуків, оскільки буква є символом, початковою буквою слова, яке вже складається із певних звуків, кожен з яких має власну семантику. В авторській літературі відоме явище симетрії, тобто «розміщення частини твору за принципом віддзеркалення» [6], яке реалізується у формі олександрійського вірша, суміжного римування, паліндрому, «зорової поезії» тощо. Завдяки лаконічній формі виходить ущільнення й водночас символізація змісту, пов'язаного із вірою, тобто тим, що має бути глибоко в серці людини, а не на поверхні. Магічні тексти також ґрунтувалися на вірі.

В. Яблоков вважає, що кожна фонема позначає якийсь діалектичний закон, категорію, відношення, які він називає «діосновами» [5], виділяє 20 таких, що утворюють структуру, незмінну для шістьох проаналізованих ним мов: російської, німецької, норвезької, англійської, італійської, японської. Для російської мови вона виглядає так: А «приховування/демонстрація»; Б «подрібнює/об'єднує»; В «назовні/всередину», «розтискає/стискає» і т.д. [5]. Якщо проаналізувати за наведеною матрицею і спробувати скласти з цих діоснов фразу-глушення рос. слова ЗАГОВОР (укр. замовляння), враховуючи семантичну перевагу наголошеного звука, а також висловлену В. Яблоковим гіпотезу про перевагу першого значення діоснови, якщо вона знаходиться перед наголошеним звуком, і перевагу другого, якщо вона після нього, вийде приблизно так: «Приховування простору звеличує [значимість?] цього [тексту?], ховає це [конкретне] і фіксує [його]». Порівняємо із українським ЗАМОВЛЯННЯ: «оперування простором та тяжінням, загальним та конкретним через баланс приховування та демонстрації».

Цікавою, на наш погляд, є гіпотеза О. Журавльова стосовно ролі наголосу для асоціювання звуків із кольорами. «Кольоровість» в українській мові мають тільки голосні звуки, які асоціюються із трьома основними кольорами, змішуючи які можна отримати решту кольорів та відтінків ([і], [и], [о], [е]), причому сему кольору вони мають тільки у сильній (наголошеній) позиції. До такого стрижневого голосного, який знаходиться у корені слова, «кріпляться» інші звуки, утворюючи слово. Решта голосних звуків ([а] та [у]) не бувають наголошеними у корені слів на позначення кольору, тому не мають, вірогідно, значення кольору, хоч можуть мати певні інші ознаки об'єктів, які мали один з основних кольорів. Розглянемо це на прикладі такого замовляння: «Іхав Святиїй Петро на білому коні: / ко лінь біжіть, аж камінь січе; / да буде проклята кров, яка потече» [8]. (Однією рисою підкреслені «холодні» звуки, двома рисками – «теплі»).

Наведений текст умовно ділимо на частини, які характеризуються частковим синтаксичним паралелізмом та звуковим глибиннокольоровим протиставленням: у першій частині серед наголошених кількісно переважають «холодні» звуки, проте «теплих» ненаголошених звуків тут більше, у другій переважають «холодні» наголошені звуки за приблизно рівної кількості ненаголошених «теплих» та «холодних», у третій – усі звуки «теплі». Розтлумачити це можемо так: у першій частині згадується людина («тепле») і кінь («холодне», можливо, на дотик, можливо через відмежування від людей, або навіть через тотемність та маргінальну потойбічність цього образу у замовляннях), при цьому у слові *іхав* бачимо один теплий і один холодний голосний, що ймовірно вказує на те, що їхати може якась істота («тепле») за допомогою чогось, на чомусь («холодне»), слово *святий* так само має один «теплій» і один «холодний» голосний, оскільки характеризує людину («тепле»), але стосовно вищої трансцендентної категорії («холодне»); у другій частині знову зустрічаємо образ коня як помежевої істоти між світом живих та світом мертвих та камінь як предмет; у третій частині згадується кров як ознака життя. Таким чином, вбачаємо глибинний змістовий паралелізм у поєднанні із формулою-замком, вираженою уподібненням живої «крові» до неживого каменя. Як бачимо, голосні виконують функцію маркування істот та неістот, яке зводиться до примітивного поділу кольорів та, відповідно, звуків на «теплі» та «холодні». Отже, кожен голосний звук має певну семантику.

У слабкій позиції, на нашу думку, голосні можуть мати інші значення, аніж колір. Наприклад, голосний [і] (або [и]) у слабкій позиції позначає не сам колір, наприклад, а більшу насиченість, сконцентрованість його (більш «глибокий», «сильний» колір), що відображається у закінченнях кольороназв -ий (синій, червоний, жовтий, зелений і т.д.). Це виражене у прикметникових та дієприкметникових закінченнях значення «поглиблення» ознаки справедливе для будь-якого слова однієї з названих частин мови і має значення найчистішого й найповнішого вияву ознаки. Наприклад, *дерев'яний* = повністю зроблений з дерева; *холодний* = такий, що має виражену низьку температуру; *смакний* = такий, що має виражений смак, і т.д.

Таким чином, кожен звук української мови має певну семантику, яка визначає порядок поєднання звуків у кожному слові. Під час аналізу семантики окремих звуків важливим є розгляд психофізіологічного явища синестезії, яке було характерне для синкретичного мислення первісної людини і подекуди підсвідомо проявляється у сучасних людей, особливо у представників творчих професій. Такий детальний аналіз семантики звуків та їхнього асоціювання вважаємо доцільним, оскільки він сприятиме з'ясуванню природи художності замовлянь як вербальних утворень.

Джерела та література:

1. Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание починений. – Т. 7 : Труды по филологии 1739-1758 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 242 с.
2. Гуковский Г. А. Ломоносов-критик / Г. Гуковский // Литературное творчество М. В. Ломоносова : Исследования и материалы / Под ред. П. Н. Беркова, И. З. Сермана. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – 96 с.
3. Афанасьев В. В. Светозвуковой музыкальный строй / В. В. Афанасьев. – М. : «Музыка», 2002. – 72 с.
4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К. : Либідь, 2005. – 664 с. – 7 с.
5. Яблоков В. Что словом нашим отзовется / В. Яблоков // Характер и имя. – СПб., 1992. – С. 307–309.
6. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Громяка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с. (Nota bene). – 623 с.
7. Журавлев А. П. Звук и смысл / А. П. Журавлев. – М. : Просвещение, 1981. – 160 с.
8. Ефименко, П. Сборник малороссийских заклинаний [Текст] / П. Ефименко. – М. : Катков и Ко, 1874. – 70 с.